

функціонувати, а замість нього виникають цвинтарі на місці зруйнованих храмів у місті та при невеличких квартальних церквах.

Янко А. Л.

СЕРЕДНІЙ ПРОШАРОК ЕТРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Дослідники соціальної структури етрусського суспільства вже досить давно виокремили там прошарки родової знаті та залежних людей і рабів, однак довести існування соціальної верстви, що займала середнє становище між ними і мала певні права, виявилось одним із найважчих питань соціальної історії етрусків.

Натомість великий давньогрецький філософ Арістотель вважав середній за статками прошарок населення найбільшим благом для держави (Aristot., Pol., IV, 9, 8, 1296 a, 5). До цієї верстви можливо віднести ремісників і селян, що працювали на власному полі. Археологічні знахідки виробів етруських ремісників свідчать про існування такого прошарку населення. Його початки знаходимо у рештках майстерні для виготовлення прикрас, що розташовувалася поряд із „палацом” VII ст. до н.е. на Поджо Чивітат¹. Крім того, на появу нової верстви в кінці VI ст. до н.е. вказують новий тип невеликих сімейних гробниць, епітафії з повним ім'ям, як в аристократії, знахідки в цих могилах паноплії, зображення гоплітської фаланги на рельєфах; знахідки амфор з-під вина на місці корабельних аварій, каменів для тиснення оливкової олії, виноградних і оливкових кісточок свідчать про появу нових форм товарного сільського господарства, що стали базою для формування нової верстви².

Навіть зі скупих повідомлень античної традиції можливо виділити відомості про соціальну групу етрусків, яку не можна віднести ні до аристократії, ні до клієнтів чи рабів. Арістотель, уривки з „Тірренської політії” якого збережені Гераклідом Лембом, повідомляє, що етруски займаються багатьма ремеслами (Heraclid. Lemb., fr. 44). Про етруських ремісників згадує також Феопомп (Theopomp., FGrH 115 F 204 = Athen., XII, 14, p. 517d-518b).

Поряд із цим треба поставити повідомлення Тита Лівія про майстрів з усієї Етрурії, яких запросив Тарквіній Суперб на

будівництво храму Юпітера, сплачуючи їм гроші з державної скарбниці (Liv., I, 56, 1).

Діонісій Галікарнаський називає селян, що набиралися у допоміжні загони етрусків, пенестами (Dion. Hal., Ant. Rom., IX, 5, 4), підкреслюючи їх залежне становище. Але не всі прості люди були клієнтами у знаті. Про „більшість вільних”, що мають окремі житла так само, як аристократи та їх слуги, пише Посідоній, свідчення якого зберіг Діодор Сіцилійський (Diod. Sic., V, 40, 4).

Римляни, об'єднані у спілку інколи звалися sodales (Liv., II, 3, 2; 49, 5; III, 14, 3). Як впливає з коментарю Гая до одного із Законів 12 таблиць, sodales – це ті, що належали до однієї колегії, що в греків називалася ἡ εταρεία, а сам закон про ці корпорації був запозичений з законодавства Солон (Dig., XLVII, 22, 4).

Саме тому соціальний термін etera або lautneteri, що зустрічається в багатьох етрусських написах (CIE № 809, 3366, 3418, 3835, 4081, 4144, 4145 4549), деякі дослідники відносили до членів таких об'єднань етрусків, наголошуючи на запозиченні цього терміну в греків.

Слід відзначити фрагментарність літературних джерел та проблеми з інтерпретацією соціальних термінів у написах, що призводить до невизначеності у формулюваннях сучасних дослідників.

Так К. О. Мюллер і В. Дееке вважали etera рабами³. Їх погляди поділяли В. М. Дьяков і М. Паллоттіно⁴. А. Г. Бекштрем вважав, що etera = ὁ πένεστος⁵. Її думку підтримали Л. А. Єльніцький, О. І. Харсекін та Б. Дінков⁶.

О. Й. Немировський, В. Л. Цимбурський та І. Л. Маяк пов'язували термін etera з грецьким словом ὁ ἑταῖρος «супутник, товариш» та подібним йому за значенням латинським словом sodalis, і вважали цю категорію особливо привілейованими клієнтами аристократів, що складали їх збройні загони⁷. В. Слюнечко підкреслює, що багаті окремі гробниці та формула імені, як у повноправного громадянина, говорять про незалежне становище etera⁸. Л. Л. Кофанов вважає етруські etera прототипом римських sodales, підкреслюючи, що останні були членами не лише релігійних і політичних, а й професійних об'єднань⁹. Е. Макнамара відзначає, що написи зі словом etera зустрічаються у великих сімейних похованнях і означають „клієнта”¹⁰. Як бачимо, у дослідників немає єдності щодо чіткого визначення статусу etera.

Відносно етрусських ремісників погляди істориків теж розділилися. І. В. Нетушил та М. І. Ростовцев вважали їх кріпаками¹¹. Д. Рендалл-

МакІвер та М. А. Джонстон припустили існування поряд з аристократією та ілотами середнього класу з числа клієнтів, зайнятих у ремеслі й торгівлі¹². М. М. Залеський зазначав, що в етруських общинах, що мали „східну форму”, не могло бути незалежних від знаті соціальних елементів, в тому числі й ремісників, окрім іноземних колоністів, піратів і найманців¹³. Пізніше він припустив, що в містах було формально незалежне, але економічно знедолене населення¹⁴.

О. Й. Немировський вважав можливим існування соціального прошарку, незалежного від правлячої верхівки: ремісників, об'єднаних у колегії¹⁵. Ф. Кольб зазначав, що відкриті археологами етруські „палаці” будували мандрівні групи ремісників, подібні до тих, які запросив до Риму Тарквіній Суперб (Liv., I, 56, 1)¹⁶. Б. Д'Агостіно, К. Дж. Сміт і Дж. Кампореале відзначають на початку V ст. до н.е. появу нового заможного прошарку населення, незалежного від „старої” знаті, пов'язаного з розвитком торгівлі, ремесла і товарного сільського господарства¹⁷. Однак дослідники оперують лише даними археології, не ототожнюючи згадану верству з відомими з письмових джерел і написів групами етрусського населення.

Необхідно знову піддати критичному аналізу всі наявні джерела з метою доведення чи спростування можливості ототожнення етера з членами гетерій на зразок грецьких чи *sodalitas* римлян, та віднесення їх до середнього прошарку етрусків.

Перш за все, необхідно розглянути уривок Посідонія (135-51 рр. до н.е.), продовжувача Полібія, що наводить Діодор Сіцилійський, про τῶν ἐλευθέρων οἱ πλείους „більшість вільних” серед етрусків, протиставлених знаті та їх рабам і наближеним служникам οἱ θεράποντες (Diod. Sic., V, 40, 3-4).

Ф. Якобі вважав, що замість οἱ θεράποντες треба читати οἱ ἄρχοντες (Posid., FGrH 87 F 119). Цю ж фразу Посідонія М. М. Залеський вважав загадковою¹⁸. Оскільки зображення бенкетів етрусків в описі Посідонія в цілому співпадало зі свідченнями іконографічних джерел, О. Й. Немировський вважав, що весь „тірренський екскурс” ґрунтується на власних спостереженнях античного історика¹⁹. О. П. Цибенко висловлювався проти коректури Ф. Якобі²⁰. Нещодавно Дж. Фірно взагалі вирішив, що § 4 є вставкою Діодора Сіцилійського, щоправда цікаве нам речення він залишив Посідонію²¹. Докази дослідника щодо повторів фраз про плодючість землі й, як наслідок, зніженість етрусків і втрату ними давньої доблесті у §§ 3 і 5, а також про зміни часу в цих

ушивках²² не викликають заперечень. Незрозуміла думка автора про необхідність Діодору вставляти дані про дві групи рабів, їх одяг і опис бенкетів. Також незрозуміле пояснення відносно мотивів спотворення тексту: дослідник вважає, що Діодор Сіцилійський відтворює сучасні йому звинувачення італіками, що брали участь у Союзницькій війні, етрусків, через їх зраду інтересам антиримської коаліції, оскільки вони втратили свою стародавню доблесть²³. Ця недовіра до повідомлень традиції через буцімто свідоме „подвоєння” античними істориками одного й того ж повідомлення, відома з початку XX ст. і справедливо піддана критиці²⁴. Зрештою, невдоволеність етрусками в італіків могла виникнути набагато раніше, наприклад, через їх неприєднання до Ганнібала під час Другої Пунічної війни²⁵.

Коректуру Ф. Якобі теж можна вважати недоречною, адже у § 1 уже вживається термін *οἱ θεράποντες* у сполученні *τῶν θεράπευόντων ὄχλων παραχᾶς* „тисняви юрби прислужників” (Posid., FGrH 87 F 119). Крім того, в етруських написах знаходимо відповідник цього терміну. Дослідники вже давно звернули увагу на імена *atrane* у написах CIE № 3415, 3426, 4142, від яких утворилося латинське ім'я *Atrius*, що пов'язане з *atrium* (TLL. – Vol. 2. – Sp. 1104). М. Паллоттіно припустив, що латинське *atrium* у значенні «зала, палац» походить від етрусського *ατρε* (*atre*)²⁶. О. І. Харсекін виділив у написі з Піргі етрусське слово *atranes*, яким правитель Цере називає себе по відношенню до богині Уні-Астарті²⁷. У фінікійській частині тексту цьому слову відповідає *bdu*, яке М. Л. Гельцер вважає позначенням залежної людини, *bd* «бод»²⁸. Бодами називали у карфагенських написах залежних людей, подібних за статусом до римських клієнтів²⁹. Отже, *atran* може бути не лише особистим або родовим іменем (CIE № 1790; 1834; SE, 2005, № 70, REE 27 (tav. LI)), а й позначенням залежної людини.

Під час розкопок у Тоскані (Луна, Акваросса, Мурло), Римі і Лації віднайдені руїни комплексів VIII-VI ст. до н.е., що нагадують „палаці” східних цивілізацій³⁰. Тому *atran* може бути тотожним латинському *atriensis* „каштелян” і відповідати грецькому *ὁ θεράπων*, що пов'язано з *θεράπη* „житло”, а в гомерівські часи значило „компаньйон воїна” і лише пізніше „слуга, раб”³¹. Можливо, його етрусський відповідник пройшов подібну ж еволюцію: у ранній період атрани входили до оточення правителів „палаців”, а в часи Посідонія так називали наближених служників знаті, що мали окремі житла в атрії (Diod. Sic., V, 40, 1), яких історик протиставляє іншим рабам-служникам (Diod. Sic.,

V, 40, 3). Отже, за Посідонієм, існувало як мінімум чотири категорії населення: знать, її наближені клієнти, „більшість вільних” та раби.

Що ж собою являла „більшість вільних”, що мала окремі житла? Перш за все, визначимо, чи входили до цієї категорії особи, що позначалися у написах як *etera*. З написів випливає, що всі *etera* – чоловіки³². Однак ці люди не мають вказівок на імена батьків, тобто зв'язків у них зі своїм родом або немає, або вони перервані. Згідно з традицією, у Римі особи, що могли назвати імена вільних батьків, називалися патриціями, а плебеї були біглими і не могли назвати вільних батьків (Liv., X, 8, 10; Dion. Hal., Ant. Rom., II, 8, 3).

Однак плебеї не були рабами, мали власні роди і магістратури. Також і *etera* немов би мали повне родове ім'я, як у вільної особи, багаті поховання і магістратури. Єдиною відмінністю була наявність вказівки на окрему повноправну людину, з якою пов'язаний *etera*. Наприклад, CIE № 3366: *αρνθ. vuisi. v. lautn. eteri*, CIE № 3418: *aule. scevis. arnθial. etera*. За таким же принципом збудовані написи (CIE № 2480, 2481, 3090, 3379, 3683 та ін.). Найбільш показовими є написи: CIE № 3795: *snuti huzetnaś* та CIE № 3796: *pumpu snute etera*. Окремі поховання цієї верстви супроводжують написи на кшталт: *suθi: etera: veluś: aneís[: se]ntinates* (де *suθi* або *suti* „могила”³³). Відома барата гробниця *etera* з роду Венет з Перузії (CIE № 4143-4151).

З цим прошарком пов'язані магістратури *zilaθ eterav* і *camθi eterau*³⁴. Напис Вела Алетни з Тарквінії (CIE № 5816) говорить, що магістратуру *zilaθ eterav* заміщали представники знатних родин, суміщаючи її зі „своєю” - *zilaθ parχis*³⁵. Однак Л. А. Єльницький вважав, що *etera* могли бути носіями аристократичних родових імен, тих саме родів, чийми клієнтами вони були³⁶. Саме до такої думки прийшли після аналізу написів (CIE № 3965-3967) О. Й. Немировський і В. Л. Цимбурський³⁷. За їх припущеннями, *etera* з вказаних епітафій отримав родові ім'я своєї дружини знатного роду. Відносно ж Вела Алетни вони стверджують, що він міг заміщати дві, не сумісні, магістратури у різний час³⁸.

Згідно традиції, Тарквіній Пріск навіть після шлюбу з аристократкою Танаквіль не зміг отримати повних прав громадянина міста Тарквінії, що змусило його податися до Риму (Liv., I, 34, 1; Dion. Hal., Ant. Rom., III, 47, 2). Лише там, як пише Діонісій Галікарнаський, римляни голосуванням перевели його з плебеїв у патриції (Dion. Hal., Ant. Rom., IV, 3, 4). Отже, Вел Алетна з тих самих Тарквіній не міг

отримати державної посади, якщо був етера. Шлюб із аристократкою не давав етера політичних прав, містами етрусків керували представники знатних родів.

Яке ж місце займали в Етрурії чоловіки, що відірвалися від своїх родів, потрапили до міста і отримали, інколи через шлюб, право на входження до вільного і знатного роду без можливості займати керівні посади? Як на нашу думку, розібратися у цьому допоможе соціальний термін *lautneteri*, що складається з двох слів: *lautn* та *etera*.

А. Г. Бекштрем, який завдяки білінгвам CIE № 1288, 3962 знав, що *lautni* – „відпущеник”, вважав *etera* = ὁ πενέστης і тому стверджував, що *lautneteri* – це відпущеник, закріплений за сільською трибою, що мав деякі політичні права³⁹. Л. А. Єльніцький прирівнював *lautneteri* з римським *cliens libertinus* (Liv, XLIII, 16, 4), хоча сам вважав *etera* одночасно плебеями, пенестами і пелатами⁴⁰. О. Й. Немировський і В. Л. Цимбурський стверджували, що *etera* були царськими дружинниками, а після переходу влади до магістратів, відповідно, їх воїнами, термін *lautneteri* позначав бійців родових дружин⁴¹. Дійсно, *lautn* визначено комбінаторним методом як „рід, родина”⁴². Природно, напис з Волатерри (CIE № 49: *ta. suti. mucetiś. sneunaś. lautuniś*) не може перекладатися як „ця гробниця Мукетія Кнеунаса, відпущеника”, бо перед нами вільна людина з повним ім'ям. Тому логічний переклад: „Ця гробниця родини Мукетія Кнеунаса”. Друга частина терміну, власне *eteri*, вважається похідним від грецького ὁ ἑταῖρος „супутник, товариш”.

Слід зазначити, що подібна „народна” етимологія супроводжує термін *etera* ще з античних часів, коли Сервій, наприклад, писав, що етрусські глави тлумачили назву *Etruria* від грецьких слів ἑτερος „інший” та ὄρος „кордон” (Serv., Aen., XI, 598). Вже ця обставина, а також наявність у деяких етрусських написах слів *etra*, *lauteri*, *etri* та *etru* як особистих імен (CIE № 52, 359, 360, 3415, 3427, 3428, 3431) говорить за його етрусське походження. Поєднання в одному слові *lautneteri* етруської частини *lautn* та грецької *etera* теж виглядає підозріло. Взагалі, серед 107 немов би запозичених етрусками грецьких слів, чверть – це назви посудин незвичної для них форми⁴³. Отже, соціальні терміни повинні бути місцевого походження.

Як на наш погляд, прошарок відірваних від общини чоловіків можна порівняти з наявною в архаїчній Греції верствою οἱ δημιοῦργοι (δημιοεργοί), назва якої походила, як і *lautneteri*, з двох слів δῆμιος „народний” і τό ἔργον „праця” і позначала ремісників, вісників, співаків,

лікарів і віщунів, у класичний період існувала вища державна посада з такою ж назвою⁴⁴. Щоправда, О. І. Харсекін знаходив у написах етрусків відповідник слову *τό ἔργον* – *арге*⁴⁵. Однак згодом він відмовився від зближення етруської мови з грецькою⁴⁶. У пізніших словниках це слово відсутнє⁴⁷, також існують розбіжності у його тлумаченні⁴⁸.

Очевидно, в етруському суспільстві, де велика роль належала аристократичним кланам, відірвані від сільської общини люди, які не мали власного поля й змушені були займатися ремеслами та іншими видами діяльності, не пов'язаними з працею на землі, шукали покровительства у великих аристократичних родин. Так, ремісники, що виробляли прикраси, мешкали і працювали поряд із „палацом” на Поджо Чивітат⁴⁹. Пізніше, групи оздоблювачів з усієї Етрурії прикликалися царем Тарквінієм Супербом до Риму за плату (Liv., I, 56, 1). Таке ж дієслово *ассіге* „прикликати, залучати, запрошувати”, що має певний командний відтінок, використовується Лівієм, коли він розповідає про запрошення кулачних бійців і жокєїв з Етрурії до Риму Тарквінієм Пріском (Liv., I, 35, 9). Цих людей, зображення яких, до речі, широко представлені в етруському мистецтві, можна прирівняти до акторів з Вей, більшість яких була рабами (Liv., V, 1, 5), але керувала ними певна вільна меншість, підпорядкована Вейському цареві. До цієї ж категорії населення слід долучити писаря-секретаря Порсени (Liv., II, 12, 7; Dion. Hal., Ant. Rom., V, 28, 2).

Відмінності в термінології (*lautneteri* або *etera*) говорять про ріст індивідуалізму серед вільних громадян етруських міст: якщо спочатку працівників прикликали лише клани (*lautn*), то пізніше покровительство над *etera* почали здійснювати окремі повноправні громадяни. Саме вони разом з *etera* і складали „більшість вільних” Посідонія, а їх значно скромніші від аристократичних сімейні поховання та епітафії з повною формулою імені впали в очі сучасним дослідникам. Вони ж опановували й посади *zilaθ eterav* і *camθi eterau*, так само, як посаду „деміург” тримали в руках представники аристократії і повноправні громадяни деяких дорійських полісів.

Отже, саме тих людей, що фігурують у написах з повним іменем поряд з особами, позначеними як *etera* (а не *lautneteri*) можна зарахувати до середнього прошарку етруського суспільства. Важко визначити їх рід занять, про це ми не маємо інформації з коротких епітафій. Можна лише припустити, що це були господарі невеликих ремісничих майстерень, керівники груп оздоблювачів і дрібні

землевласники, які освоїли товарні види сільського господарства: вирощування оливи і винограду. Термінами *lautneteri* та *etere*, що не мають грецької етимології, етруски могли позначати особисто вільних чоловіків, мешканців етрусських міст з обмеженими політичними правами, не пов'язаних із сільським господарством, що виконували роботу, неприйнятну для аристократії і повноправних громадян. Серед них могли бути і ремісники, але вони не утворювали колегій, а підпадали під покровительство знатних родин і повноправних громадян.

Примітки

¹ *Этруски*: Итальянское жизнелюбие. – М., 1998. – С. 78-79.

² *Barker G.* Archeology and the Etruscan countryside // *Antiquity*. – 1988. – Vol. 62. – № 237. – P. 781; *Torelli M.* Archaic Rome between Latium and Etruria // *САН*². – 1989. – Vol. VII. Pt. 2: The Rise of Rome to 220 B. C. – P. 35-36; *D'Agostino B.* Image and society in Archaic Etruria // *JRS*. – 1989. – Vol. 79. – P. 5-9; *Smith C.J.* Early Rome and Latium: Economy and Society C. 1000 to 500 BC. – Oxf., 1996. – P. 144-145; *Camporeale G.* Le città: produzione e creazione artistica // *Gli Etruschi*. – Milano, 1998. – P. 81-83.

³ *Möller K. O. Deeke W.* Die Etrusker. – Stuttgart, 1877. – Bd. 1. – S. 505; Bd. 2. – S. 511.

⁴ *Дьяков В. Н.* История римского народа в античную эпоху // Уч. зап. МГПИ. – 1947. – Т. 46. – С. 59; *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – М., 1976. – С. 376.

⁵ *Бекштрем А. Г.* Из области этрускологии // ЖМНП. – 1908. – № 2. – С. 67.

⁶ *Ельницкий Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.э. – М., 1964. – С. 112; *Харсекин А. И.* Этрусские надписи как исторический источник: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 1967. – С. 16-17; *Немировский А. И., Харсекин А. И.* Этруски. Введение в этрускологию. – Воронеж, 1969. – С. 106-107; *Харсекин А. И.* Этруски // СИЭ. – Т. 16. – М., 1976. – Стб. 674; *Динков Б.* Этруската загадка. – София, 1984. – С. 20.

⁷ *Немировский А. И.* Надпись из Сатрика – опорный пункт раннеримской истории // ВДИ. – 1983. – № 1 - С. 49-50; *Немировский А. И.* Этруски. От мифа к истории. – М., 1983. – С. 125-126; *Немировский А. И., Цымбурский В. Л. Ф.* Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии // ВДИ. – 1984. – № 3. – С. 18-19; *Маяк И. Л.* Племена и народности Италии // История Европы. – Т. 1. – М., 1988. – С. 181.

⁸ *Shumeko V.* Etrusky onomasticky system // *Listy filol.* – 1990. – Roc. 113. – № 4. – S. 283.

- ⁹ Кофанов Л. Л. Законы XII таблиц и проблема *sodales* // Античность Европы. – Пермь, 1992. – С. 17-18.
- ¹⁰ Макнамара Э. Этруски. Быт, религия, культура. – М., 2006. – С. 164.
- ¹¹ Нетушил И. В. Два загадочные народа древней Европы. 1. Этруски // Южный край. – 1894. – № 4468. – 4 января. – С. 2; Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в Римской империи. – Т. 1. – СПб., 2000. – С. 28.
- ¹² *Randall-MacIver D.* The Etruscans. – Oxf., 1927. – P. 18-19, 34, 37; *Johnstone M. A.* Etruria: Past and Present. – L., 1930. – P. 91-92.
- ¹³ Залесский Н. Н. К социальной истории этрусков // Уч. зап. ЛГУ. – 1950. – Вып. 17. – С. 173-174.
- ¹⁴ Залесский Н. Н. Италия в первой половине I тысячелетия до н.э. // Всемирная история. – Т. 1. – М., 1956. – С. 634.
- ¹⁵ Немировский А. И. Этруски... - С. 131.
- ¹⁶ *Kolb F.* Rom. Die Geschichte der Stadt in der Antike. – München, 1995. – S. 72.
- ¹⁷ *D'Agostino B.* Image and society in Archaic Etruria... – P. 5; *Smith C. J.* Early Rome and Latium... – P. 144-145; *Camporeale G.* Le città: produzione e creazione artistica... – P. 82-83.
- ¹⁸ Залесский Н. Н. К социальной истории этрусков... - С. 164.
- ¹⁹ Немировский А. И. Этруски в греческой литературе и историографии // ВДИ. – 1976. - № 3. – С. 85.
- ²⁰ Цыбенко О. П. Комментарии // Диодор Сицилийский. Греческая мифология. (Историческая библиотека.) – М., 2000. – С. 194.
- ²¹ *Firpo G.* Posidonio, Diodoro e gli Etruschi // *Aevum*. – 1997. – A. 71, fasc. 1. – P. 106.
- ²² *Ibid.* – P. 107, 110.
- ²³ *Ibid.* – P. 111.
- ²⁴ *Историография античной истории* / Под ред. В. И. Кузищина – М., 1980. – С. 160.
- ²⁵ Ревяко К. А. Отношение этрусков ко 2-й Пунической войне // Вопросы истории древнего мира и средних веков. – Минск, 1974. – С. 66, 71.
- ²⁶ Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 375.
- ²⁷ Харсекин А. И., Гельцер М. Л. Новые надписи из Пирги на финикийском и этрусском языках // ВДИ. – 1965. – № 3. – С. 124.
- ²⁸ Там само. – С. 112.
- ²⁹ Циркин Ю. Б. От Ханаана до Карфагена. – М., 2001. – С. 407.
- ³⁰ Маринович Л. П. Новые археологические работы в Италии // ВДИ. – 1967. - № 2. – С. 297; Ильинская Л. С. История и культура античной Италии и Рима в свете археологических открытий последнего десятилетия // ВДИ. – 1973. – № 1. – С. 188-191; *De Cesare L.* Il piacere di ritrovarsi festosamente insieme

// *Historia*. – 1985. – № 9. – P. 49; *Torelli M.* Archaic Rome between Latium and Etruria... – P. 40-45; *D'Agostino B.* Image and society in Archaic Etruria... – P. 5; *Puma R. D. de, Edlund-Berry I. E. M., Meritt L. Sh.* Kyle Meredith Philips, Jr. (1934-1988) // *AJA*. – 1989. – Vol. 93. – № 2. – P. 239; *Немировский А. И.* Материалы для изучения этрусской цивилизации // *ВДИ*. – 1993. – № 1. – С. 217; *Kolb F.* Rom... – S. 72; *Nicosia F.* Fioritura delle aristocrazie e gusto orientalizzante // *Gli Etruschi*. – Milano, 1998. – P. 46.

³¹ *Chantraine P.* Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque. – T. 2. – P., 1970. – P. 430.

³² *Немировский А. И., Цымбурский В. Л. Ф.* Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... – С. 18.

³³ *Немировский А. И., Харсекин А. И.* Этруски... – С. 59; *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка... – С. 379.

³⁴ *Бекитрем А. Г.* Из области этрускологии... – С. 39, 66; *Ельницкий Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.э.... – С. 113; *Харсекин А. И.* Этруские надписи как исторический источник... – С. 16; *Немировский А. И., Харсекин А. И.* Этруски... – С. 108; *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка... – С. 376.

³⁵ *Бекитрем А. Г.* Из области этрускологии ... – С. 67; *Харсекин А. И.* Этруские надписи как исторический источник... – С. 16; *Немировский А. И., Харсекин А. И.* Этруски... – С. 108.

³⁶ *Ельницкий Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.э.... – С. 113.

³⁷ *Немировский А. И., Цымбурский В. Л. Ф.* Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... – С. 18.

³⁸ *Там само*. – С. 19.

³⁹ *Бекитрем А. Г.* Из области этрускологии... – С. 68.

⁴⁰ *Ельницкий Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.э.... – С. 112.

⁴¹ *Немировский А. И., Цымбурский В. Л. Ф.* Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... – С. 19.

⁴² *Немировский А. И., Харсекин А. И.* Этруски... – С. 57; *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка... – С. 377; *Немировский А. И.* Этруски... – С. 128; *Немировский А. И., Цымбурский В. Л. Ф.* Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... – С. 16.

⁴³ *Харсекин А. И.* К вопросу о взаимоотношениях этрусского и греческого языков // *Античное общество*. – М., 1967. – С. 210.

⁴⁴ *Schoeffler v. Demiurgoi* // *RE*. – 1901. – Bd. 4. – Sp. 2856; *Der Kleine Pauly Lexikon der Antike*. – Bd. 1. – Stuttgart, 1964. – Sp. 1473; *Chantraine P.* Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque. – T. 1. – P., 1970. – P. 273;

Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса. – Л., 1988. – С. 77; Liddell H. G., Scott R. A Greek-English Lexicon. – Oxf., 1996. – P. 386.

⁴⁵ Харсекин А. И. К вопросу о взаимоотношениях этрусского и греческого языков... - С. 211-212.

⁴⁶ Харсекин А. И. Об этруском языке // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – М., 1976. – С. 347.

⁴⁷ Немировский А. И., Харсекин А. И. Этруски... - С. 55; Паллоттино М. Проблема этрусского языка... – С. 375.

⁴⁸ Пор.: Харсекин А. И. Этруские надписи как исторический источник... - С. 16 Немировский А. И. Этруски... - С. 90.

⁴⁹ Этруски: Итальянское жизнелюбие... – С. 78-79.

Резюме

Янко А. Л. Средняя прослойка этрусского общества

Статья посвящена одному из сложнейших вопросов социальной истории этрусов: проблеме существования, наряду со знатью, зависимым населением и рабами, прослойки, которая была средней по достатку и имела некоторые права. На основании критического анализа сообщений античной традиции, с привлечением этруских надписей и данных археологических раскопок в Тоскане, автор приходит к следующему выводу. В социальной структуре этрусского общества V-III вв. до н.э. присутствовала прослойка небогатых и незнатных, но полноправных граждан. Лица, фигурирующие в надписях как *lautneteri* и *etera*, не входили в среднюю прослойку, поскольку зависели от знатных семейств и незнатных полноправных граждан и не имели политических прав.